

Історія України та українських козаків (продовження)

Й.-Х. Енгель

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 259-268.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (продовження)*

Казимир, Великий князь Литовський 1443 р. знову віддав Україну, як власне князівство, Олелькові Володимировичу 1440—1455 рр.

Після вбивства Сигізмунда [Кейстувовича] Олелько Володимирович, князь Слуцький, був, природно, звільнений з-під арешту й відразу ж став одним із кандидатів на велике княжіння у Вільні. Проте з причин, про які йшлося вище, воно перепало католикові Казимиру Ягеловичеві, братові Владислава — короля Польщі та Угорщини.

Цьому *Казимирові*, настільки ж хоробрій, як і справедливій людині, завдяки його гетьманові Кішці [Kiszka], 1442 р. пощастило дати відсіч московитам, коли вони за допомогою казанських татарів вторглися до В'язми. Тоді ж Великий князь Московський зазнав нищівної поразки від Могамета [Mohamet], хана іншої, — можливо, Киргильської [Kirgielskischen] орди (див. вище, §4), та його сина Момочака [Momosziak] під Суздалем. [Таким чином], московитів присилили до миру й спокою. Потім Казимирові за допомогою Йогана Гаштольда пощастило витурити з Києва та Сіверського Брянська [Severisch Bransk] й загнати до Мазовії князя Михайла, сина вбитого Зигмунда Кейстувовича, коли той після марних спроб закріпитися в Троках і Крєві зажадав було того ж 1442 р. досягти цього за допомогою московитів у Києві. Олелько Володимирович без заперечень присягнув йому [Казимирові] на вірність, за що й отримав свою частку батьківського спадку зі згоди всього литовського Сенату, котрий знову визнав справедливими зазіхання Олелька, а саме: визнав Київську область у повному її обсязі як князівство. Завдяки чималому авторитетові Казимира, не турбували Київське князівство й татари. Перекопські, Бокриновські [Bokrinowzer] та Сириновецькі [Sirinowzer] татари, хан яких (Єремфорден) ([Jeremforden]) помер без спадкоємців, 1443 р. вирушили до Казимира, щоб прохати собі хана в особі Абігирєя [Abigerej] або Хаджигирєя [Hadgigerej], котрий утік із Орди до Литви й там перебував

* Початок див. у вип. 1, 2, 3.

при дворі Казимира. [Але] Нарушевич гадає, що він був сином Бетсабула [Betsabul], або Тохтамиша [Tokatmyb], й народився під час перебування свого батька в Троках, у Литві, ще за часів Вітольда. Хоча татари розповідають про нього, [що] це нащадок старовинного роду монгольських ханів й родоначальник кримських ханів, котрі носили його ім'я Герей; потайки виховувався одним татариним — Гереем, чие ім'я він опісля, коли він у 18 років — як спадковий принц — був відпущений ним, прийняв як прізвище. Якщо поєднати ці дві думки, то можна [припустити], що Атцигерей [Atzigerej] дійсно був сином Бетсабула, або Тохтамиша, і разом із ним поїхав до Орди; тут він після невдалого для його батька бойовища, потайки виховувався одним татариним на ім'я Герей, котрий приблизно у 18-річному віці відпустив його із достатніми свідченнями про його походження, й зумів послати до Литви, щоб він за допомогою литовців отримав батьківський престол. Збереглося багато свідчень про те, що Казимир виконав прохання татарських посланців й у Вільні урочисто возвів цього Атцигерей [Atzigerej], або, за Стрийковським, Ачкерей [Aczkieiej], на татарського хана, а також за допомогою литовського маршала Радзивілла [Radiewill] допоміг йому в супроводі численного литовського загону закріпити за собою щойно отримане звання.

Щасливою у ті часи була Україна; її володар був одновірцем із її населенням — і до того ж віданим васалом Казимира, якого він 1447 р. супроводжував до Кракова під час його коронації на короля Польщі. 1448 р. Михайло Зигмундович опісля тривалих поневірянь урешті-решт підмовив перекопських татарів до набігу на Поділля й після незначної сутички привласнив собі Стародуб, Путивль, Брянськ та ін. І коли король, зібравши чималі військові сили, знову вигнав його, [він] утік до Московії. Та замість очікуваної допомоги він знайшов там свою погибель: російський ігумен умертвив його отруйною просфорою.

Тоді ж, 1449 р., неймовірно зросло суперництво Польщі й Литви за Поділля, і коли того ж року волзькі татари знову просочилися до Поділля, не зачепивши Брацлав і Литовську територію, що була підпорядкована литовському дворянинові Георгові, то поляки звинуватили литовців [у тому], що вони, або ж безпосередньо Казимир, закликали сюди татарів для розграбування Польського Поділля. Це звинувачування стало ще більш вірогідним, коли 1451 р., після минулорічної поразки польсько-руського дворянства від Молдавського го-

сподаря Богдана, татари здійснили спустошливі походи до самого Лемберга [Lemberg] й Гродецька [Groddeck], але Литовське Поділля й Україну постійно щадили. А коли вони знову з'явилися 1452 р., то загарбали так званий замок Рові [Rowi], котрий королева Бона наказала знову відбудувати, під новою назвою Бар, і захопили із собою трофеї. Чотири рази вони удавали, що хочуть повернутися до своєї Орди і стільки ж разів верталися, щоб мати можливість грабувати й полонити люд, котрий [опісля їхнього удаваного відходу] повертався зі своїми пожитками зі своїх схованок. Тому король, щоб відвернути від себе всілякі підозри, змушений був удатися до суворих заходів і виставити польське військо супроти татарів. Але його литовці перетворили підозру, що тяжіла [над ним], на впевненість, коли відіслали маршала Радзивілла з подарунками до Волзького хана Садахмата [Sadachmat], щоб віддячити йому за вторгнення. Поляки плели інтриги не меншим чином: імовірно, за їхнім напучуванням сталося те, що Атцигерей, Перекопський хан, напав на Садахмата, коли той із своїми трофеями посунав із Поділля до Орди, змусив його та самого Радзивілла до втечі в Литву і привласнив усі дарунки Радзивілла. Казимир не міг [поступитися інтересами] поляків і надати притулку Садахматові: під приводом збереження дружби з Атцигереем він ув'язнив його [Садахмата] в Ковно. Але, з іншого боку, цей акт, як доволі точно зауважує Нарушевич, [завдав] величезного лиха полякам. Унаслідок того, що Атцигерей і його Перекопська Орда мали прихильність [з боку Казимира], а Волзька [Орда] втрачала сили, русини й московити розширювали свої можливості, щоб позбутися опіки Волзької Орди та використати свої сили супроти Польщі.

Зі свого боку, Атцигерей не прогавив нічого, щоб зміцнити свою владу на Дністрі та Дніпрі й у їхніх гирлах. Він підкорив своїй верховній владі величезну кількість невеликих [територій] і особливо рештки Ногайської Орди, глибше проник до Криму, присилувавши генуезькі торговельні міста до сплати додаткової данини, й уперше дав своїй Орді найменування: Кримські татари. Але зовні, для годиться, він удавав себе залежним від Казимира васалом. Він утримував особисту охорону із поляків, дозволив йому [Казимиру] [укладати] торговельні договори та вільний доступ до Кафи, [надалі], запевняє Чарницький [Szarnicky], дозволив, щоб у Білгороді [Bialogrod] польські судна завантажувалися зерном і перевозили його на Кіпр, 1460 р. дозволив Казимиру втягнути себе в Богемську війну, а Папі, коли той 1466 р.

переконував його до вступу у війну супроти турків [відповів], що його співучасть у ній залежить від короля Польського. Мирне життя в українських землях тривало до 1467 р. коли помер Атцигерей. Незначні татарські загани, котрі не могли, чи не воліли залишатися бездіяльними, неодноразово карали своїми розбоями Подільські й Галицькі, але аж ніяк не українські землі. Так, наприклад, 1453 р. Іван, князь Острозький, розбив один такий загін біля Теревовля, та так, що ніхто не вислизнув, і, відбив у нього 9000 полонених християн. 1455 р. сам Атцигерей пропонував Казимиру добре зміцнити свої подільські й волинські замки, оскільки він не міг поручитися за своїх схильних до розбою та грабунків синів і підданих.

Ще одна перевага України визначалася неситною позицією Олелька в релігійних справах. Щоправда, 1451 р. Казимир, унаслідок притаманній роду Ягеллонів побожності, запросив Йог. Капістрана [*Joh. Capistran*], котрий чинив чудеса під час навернення [у католицьку віру] богемських гуситів, для таких же справ у руських землях, що межували з Польщею та Литвою (Див.: *Raunaldi Annal. ecl.ad a. 1451*). [Казимир] змальовував йому цих руських як наївну, темну та позбавлену будь-якої світської вченості націю, яка попри все прагне добра, але виключно на догоду традиціям вірна своїм релігійним звичаям. Якби не це, вона не почала б уперто захищати свої хибні погляди й це забезпечило б повний успіх зусиллям, спрямованим на її навернення [в католицьку віру]. Цей лист яскраво свідчить про те, яким далеким був здоровий глузд Казимира [від думки] *про застосування насильницьких засобів*.

1452 р. Ісидор [*Isidor*] у Римі склав із себе звання митрополита, став кардиналом, і водночас зі своїм колишнім побратимом по монастирю в Константинополі, Григорієм [*Gregor*] котрого Папа Миколай IV оголосив своїм *наступником і митрополитом Київським*, подався до Польщі, щоб звідти, виходячи з накресленого ним грандіозного плану, надати допомогу утискуваним константинопольцям. *Казимир зустрів обох дуже гречно й поштиво, однак не забуваючись настільки, щоб силоміць нав'язувати Григорія князям або ж виявляти бажання офіційної підтримки Ісидорові в такій його авантюрній поїзді*. Потому Ісидор умовив багатьох російських і польських дворян, прибув — певно, морем, — під Константинополь, пробився крізь численні турецькі загани — чим дуже добре допоміг Палеологові під час облоги. Та все ж нестримно надходив накреслений долею останній день Візантій-

ської імперії (29 травня 1453 р.). Ісидор знову втік до Рима, був піднесений Пієм II до [звання] почесного патріарха Константинопольського й помер там же 1463 р. 1455 р. помер також і Оленько Володимирович, князь Київський і Копильський [Fürst von Kiev und Koryu]. Стрийковський віддав йому хвалу як розумній, діяльній та справедливій людині.

§ 8. Симеон Оленькович, Київський князь, — під верховною владою Казимира, короля Польського й Великого князя Литовського (1455—1471)

По смерті Оленька, від котрого Слущкі князі успадкували родове ім'я Оленьковичів, його сини Симеон [Simeon] та Михайло [Michael] зажадали розділити навпіл [владу] у місті та Київському князівстві, але Казимир не дозволив цього: *Київ мусить шанувати свого власного володаря й захисника [в особі] Симеона Оленьковича*, котрий уже 18-річним юнаком уславив себе перемогою над 12-тисячним татарським військом, що за згаданого вище становища Орди було вкрай необхідно. Водночас Копиль і Слущк отримали в особі Михайла Оленьковича свого власного володаря. Симеон Оленькович мав таку *безумовно чудову репутацію сміливця й справедливої людини*, що 1456 р. значне угруповання литовської знаті на чолі з Йоганном Гасштольдом [Johann Gastold], свояком Симеона, хотіли винищити його й визнати Великим князем Литовським. [Литовську шляхту спонукували до цього] доволі часта відсутність Казимира та інтереси Подолії, котрі не могла боронити особа, яка була одночасно королем і Великим князем Литовським. Але Казимир ще відбив цей удар завдяки підкупам та обіцянкам і завдяки партії Монівіда [Moniwid] Трокійського, котра зберегла йому відданість. Вражаючим та, вочевидь, пов'язаним із литовсько-польським національним розбратом стало нове вторгнення татарів до Поділля в 1457 р. Татари впень знищили Бучаки [Buczasky] й Лаш [Lasch], які не витримали навали. Через цей розбрат, що постійно зростав, литовці 1460 р. повторили своє прохання про те, щоб Казимир або постійно знаходився з ними, або дозволив їм мати свого власного Великого князя, а саме Симеона Оленьковича. Та король виправдовував себе клопотами, пов'язаними з Прусською війною, яка не лишала йому часу для достатньо важливих змін у внутрішніх справах. У той час Симеон, якому двічі не пощастило з великокнязівським престолом, марнував своє дозвілля на богослужбові справи й відбудував,

за що його вихваляли рукописні анали, Печерську церкву Пресвятої Богородиці, що протягом 200 років, тобто з часу монгольських спустошень, лежала в руїнах. 1467 р. він отримав також можливість виявити свою мужність у боротьбі з *волзькими татарами*, які під проводом Маняка [Maniak], за наказом їхнього Верховного хана Магомета [Mahomet], якраз, коли Казимир проводив у Гродно Литовський сейм, трьома [численними] загонами форсували Дніпро. Перший загін повинен був здійснити напад на литовців, волинян та українців — під Кам'янцем [Kamenjeb], Житомиром [Sitomir], Кузьмином [Kusmin], Жидовим [Zydow]; другий — на подолян; третій — на молдован. Остання лавина [татарів] під орудою одного із синів Маняка тричі була розбита молдавським воєводою, а сам царьок [Carzyk] потрапив у полон. Коли Маняк за допомогою посольства зі 100 вершників та погроз почав вимагати його повернення, Стефан наказав зарубати його на очах посланців; а самих посланців він наказав закопати всіх, окрім одного, і цього одного з відтятими вухами й носом, — повернути, щоб [той зміг] про все, що трапилося, повідомити своєму зверхникові в Орді. Другий загін теж не зміг багато домогтися на Поділлі, оскільки доволі численна польська армія зібралася під Теревовлем. Усю [свою] злість перший загін татарів зігнав на Волині та в Литовському Поділлі, бо литовці стягнули свої сили не досить швидко й до того ж вони були не достатньо чисельними, а без їхньої допомоги і нащадок Атцигеря на ім'я Мендлігерей [Mendligerei], котрий, про що мимохідь зазначимо, в 1461 р. повернув Вітольдowi подаровані Тохтамишем усі руські князівства, котрий, будучи ворогом волзьких татар, з більшою охотою обрушився б на них, котрий ще раніше застерігав від них литовців, — спромігся зважитися не на багато, навіть зовсім на дешицю, оскільки він не міг повністю покладатися на своїх братів Нурдуля [Nurdulej] та Хайдерхана [Hayderchan]. Та здавалося, що від України й цього разу Симеон Омелькович загрозу відвернув. Усвідомлюючи, що віддано служив своєму королеві Казимиру, він надіслав йому, перебуваючи на смертній постелі 1471 р., у дарунок білого скакуна із сідлом, на котрому він бився за нього з татарами, і доручив його [заступництву] свого сина Василя та дочку Олександру [Alexandra], чи Одельку [Olelka]. Та все ж опісля його смерті Казимир оголосив на Раді литовської знаті, напевне, з особистих міркувань, щоб помститися за дворазове намагання Симеона Омельковича привласнити Литовський великокнязівський титул, *Київське князівство Литовським на-*

місництвом і обрав для [такого] правління (щоб уникнути невдоволення та протидії [з боку] польської шляхти) такого собі литовця, а саме — Мартина [Martin] з роду відданих Олельковичам Гаштольдів. Так покарав Господь, — зазначив побожний укладач Синописа, гріхи руських. Так Київське царство стало князівством, а князівство — навіть намісництвом.

(Переклад з німецької Л. М. Назаренко та Ю. О. Голубкіна)

КОМЕНТАР

Сигізмунд Кейстутович, Жигімантас Кястутович (близько 1365—1440) — великий князь Литовський з 1432 р. У боротьбі за престол діяв спільно з братом Вітовтом проти Ягайла. Вів активну боротьбу зі Свидрагайлом. У 1434 р. зрівняв у правах католиків і православних.

Олелько (Олександр) Володимирович (?—1455) — онук великого литовського князя Ольгерда, удільний київський князь 1440—1455 рр.

Казимир IV Ягеллончик (1427—1492) — син Ягайла і української княжни Софії Гольшанської. Великий князь Литовський з 1440 р., король Польщі з 1447 р. Вів централізаторську політику щодо українських земель: 1452 р. скасував Волинське, в 1470 р. — Київське князівства.

Владислав III Варненчик — польський король у 1434—1444 рр. Король Угорщини під ім'ям Уласло I в 1440—1444 рр., походив з династії Ягеллонів.

Василь II Васильович Темний (1415—1462) — Великий князь Московський з 1425, син Василя I Дмитрієвича. Вів боротьбу з коаліцією удільних князів на чолі з галицьким князем Юрієм Дмитровичем, підтриманою Новгородом та періодично Твер'ю. Водночас вів війни з Казанським ханством та Великим князівством Литовським. За його правління ліквідовано дрібні уділи всередині Московського князівства, посилилась залежність від Москви Суздаля, Новгород, Пскова, В'ятки.

Могамет Улу-Мухаммед, Улут-Мухаммед, Улуахмет (?—1445) — за однією з версій — засновник Казанського ханства. Був ханом Золотої Орди. У період феодалної боротьби 20—40-х років XV ст. був вимушений шукати притулку в Литві у князя Вітовта. У 1436—1445 рр. вів постійні війни з Московою. 7 липня 1445 р. війська під командою його

синів Махмутека і Якуба розбили під Суздалем військо Василя II, захопили його в полон і звільнили через два місяці, примусивши сплатити величезний викуп і укласти тяжкі умови миру.

Мамочак, Мамотяк, Махмутек — син Улу-Мухаммеда, казанський хан в 1445—1466 рр. З 1450-х рр. перейшов до політики підтримки мирних відносин з Московським князівством.

Гаштольд Йоган — найімовірніше, мова йде про Яна Гаштовта (?—1458) — Троцького, а згодом віленського воєводу.

Михайло Зигмунтович, Михайлушко (?—1451) — син великого князя Сигізмунда Кейстутовича, вів боротьбу проти Казимира Ягеллончика за престол, у тому числі закликаючи на допомогу татар.

Єремфорден, Яремфердей, Єремфердей, Джаббар-Берди — четвертий син хана Тохтамиша, хан Золотої Орди 1417—1419 рр. Його діяльність позначалась, головним чином, у південно-західних районах Східної Європи, де він і загинув у бою.

Ассцигерей, Хаджигерей Атцигерей, Ачкерей, Ач-Герей, Ачжи Герей (?—1466) — хан, засновник Кримського ханства, династії Гирейів. За підтримки кримської знаті та великого князя Литовського Казимира IV у 1443 р. обійняв престол в Криму. Союзом з турками проти генуезців 1454 р. поклав початок підпорядкуванню Кримського ханства Османській імперії.

Бетсабул — татарський хан, один із союзників Свидригайла в міжособній боротьбі у Великому Князівстві Литовському.

Тохтамиш (?—1406) — хан Золотої Орди в 1380—1395 рр.

Богдан II — молдавський господар у 1449—1451 рр. Позашлюбний син Олександра I Доброго. Скинув з престолу свого племінника Олександра II, союзника Польщі попри поразку у битві під Кросною. Убитий іншим претендентом на престол — Петром II.

Бона Сфорца — дружина Сигізмунда I Старого (1459—1548), польського короля, великого князя Литовського з 1506 р.

Радзивілл — йдеться про представника князівського роду Великого князівства Литовського. Протягом XIV—XVIII ст. Радзивілли посідали найважливіші державно-адміністративні і військові посади в Литві. Першим історично достовірним представником роду вважається Микола Радзивілл (помер у 1477 р.)

Садахмат, Ахмат, Ахмед (?—1481) — хан Великої Орди в 1459—1481 рр. 1472 р., уклав союз з Казимиром IV про спільні дії проти Московської держави.

Павло II — Папа Римський в 1464—1471 рр. Походив з Венеціанського роду Барбо. Планував організувати повномасштабний хрестовий похід проти турок, який так і не здійснився

Іван Острозький — йдеться про представника українського княжого роду.

Капістран Йоган (1386—1456) — юрист, керівник однієї з гілок ордену францисканців. У 1450 р. направлений Папою Миколою V в Німеччину та Чехію з метою боротьби проти гуситського руху та заохочення німців до Хрестового походу. Зібрав 60-тисячне військо, яке сприяло зняттю облоги Белграда турками, канонізований в 1690 р.

Ісидор (? — близько 1462) — митрополіт усієї Русі з 1437, під час Флорентійського собору активно захищав унію між католицькою і православною церквами. 1441 р. виїхав до Італії, протягом короткого часу — Константинопольський патріарх.

Папа Миколай IV — у тексті твору явна помилка. У зазначений час святий престол обіймав Микола V — Папа Римський в 1447—1455 рр. Після захоплення Константинополя турками виступав з проповіддю хрестового походу.

V Грегор, Григорій Болгарин (?—1473) — київський митрополіт, учень митрополіта Ісидора. У 1458 р. поставлений Папою Пієм II і висвячений константинопольським патріархом Григорієм Маммою на київського митрополита. Із цим поставленням було пов'язане відокремлення московської митрополії від київської.

Константин XI Палеолог — останній імператор Візантійської імперії (1449—1453 рр.).

Пій II, у миру Унеа Сільвіо Пікколоміні (1405—1464) — папа римський з 1458 р. В юнацькі роки набув слави гуманіста, автора поезій та новел латинською мовою, досліджень з історії Базельського собору 1431—1469 рр. Вів боротьбу за посилення повноважень Папи Римського, проти оформлення самостійних національних церков у Франції, Чехії, Німеччині. Закликав до хрестового походу проти турок. 1458 р. відновив київську митрополію, призначивши в порозумінні з Константинопольським патріархом Григорієм і кардиналом Ісидором митрополіта Григорія Болгарина.

Симеон Олелькович, Симеон, Семен (?—1471, 1470) — правнук великого князя литовського Ольгерда, син київського князя Олександра Володимировича; останній київський удільний князь у 1455—1470 рр. Вважається, що він відбудував соборну церкву Києво-Печерської лаври.

Маняк — цар заволзьких татар, що воював у Литві, Валахії, Подолії, на Волині.

Стефан III Великий (?—1504) — Молдавський господар з 1457 р.

Мендлігерей, Менглігерей — Кримський хан у 1468—1515 рр., син засновника Кримського ханства Хаджи-Гірея. Вів тривалу боротьбу з ханом Великої Орди — Ахматом і його сином, яка завершилась перемогою в 1502 р.

Нурдулей, Хайдерхан — Нур Давлет та Хайдар — брати Менглі-Гірея, суперники в боротьбі проти нього за владу в Кримському ханстві; певний час перебували в полоні в Москві, що допомогло Менглі-Гірею посилити позиції у боротьбі з Великою Ордою.

Мартин Гаштольд, Мартин Гаштовт — воевода (намісник) Київський в 1470—1480 рр., брат дружини Симеона Олельковича. Через те, що не мав князівського титулу і був католиком, кияни двічі відмовлялись допустити його до міста. Лише загроза Казимира IV застосува-ти силу примусила киян погодитися із цим призначенням.

(Коментар Д. Чорного)